

FORRÁS ÉS ÉRTÉK

F. TÓTH PÉTER

EGY VESZPRÉMI FORRÁS AZ 1674-ES GÁLYARABPER VIZSGÁLATÁHOZ

A 17. század végi, protestáns prédikátorok ellen indított perfolym csúcspontja az 1674-ben Pozsonyban lefolytatott peres eljárás, amelyet a szakirodalom közkeletűen csak gályarabpernek nevez. A gyakran gyászévtizedként is említett időszak, az 1670-es évek és különösen az 1674-es pozsonyi per és következményei, a magyarországi protestánsüldözés kitüntetett figyelemmel kísért eseményei. A korabeli nemzetközi visszhangot is kiváltó perbe közel hétszáz protestáns prédikátort és tanítót idézett maga elé a rendkívüli törvényszék, a Wesselényi-összeesküvéssel összefüggésben súlyos vádakkal (többek között lázadással, törökkel való szövetkezéssel, blaszfémiával) illetve őket. Végül mintegy háromszáz vádlott jelent meg 1674 tavaszán Pozsonyban, közülük hatvanheten Veszprém megyeiek voltak. A per végkifejlete ismert: a vádlottakat (a vádat kiterjesztve az összes protestáns prédikátorra és tanítóra) bűnösnek találták, a később gályarabságra változtatott halálbüntetés terhe alól csak bizonyos reverzálisok aláírásával mentesülhettek: a katolikus hitre való áttérést vagy hivatásuk elhagyását és száműzetés vállalását kérték tőlük. Végül negyvenegy prédikátort, akik nem voltak hajlandók aláírni a reverzálisokat, Itáliában eladták gályarabnak. Közülük az életben maradtak nemzetközi összefogásnak köszönhetően *Michiel de Ruyter* holland admirális fellépése nyomán szabadultak 1676 elején.

A per és utóéletének dokumentálása és vizsgálata igen korán, már a 18. században megkezdődött, napjainkra a témának jelentős számú népszerű és tudományos feldolgozása ismeretes. Ezek főként a korabeli dokumentumokra, illetve a kortárs visszaemlékezésekre építenek, a peres eljárás lefolytatásával kapcsolatban pedig jellemzően a pozsonyi per – több, különböző kiadásban megjelent – szövegére támaszkodnak. Az eljárás fontos mozzanata, hogy a per során citált tanúvallomásokot nem Pozsonyban, hanem már az eljárás megkezdése előtt vagy közben, előre megszerkesztett kérdéssor alapján vették fel az azzal megbízott hiteleshelyeken. A felvett tanúvallomások aztán csak válogatottan, megszerkesztetten kerültek elő a tárgyaláson, több tanú vallomását figyelmen kívül hagyva. A szakirodalomban eddig – talán köszönhetően a források publikálatlanságának is – még nem történt meg a pozsonyi jegyzőkönyv összevetése a hiteleshelyeken őrzött dokumentumokkal. A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Me-

gyei levéltárában most épp egy ilyen forrás publikálásának előkészítése folyik, erről a munkáról szeretném tájékoztatni a tisztelt Olvasókat.

A veszprémi káptalan hiteleshelyi levéltárának jegyzőkönyvi sorozatában az 1674-es év 23. sorszámot viselő bejegyzése egyértelműen azonosítható azzal a dokumentummal, amelyet a pozsonyi perben a vád képviselője, mint a veszprémi káptalan által felvett tanúvallási jegyzőkönyvet mutat fel. A dokumentum 39 kézzel írott oldal terjedelmű, latin–magyar szöveget vegyesen tartalmazó szöveg, ennek kivonatát tartalmazza az *S. Varga Katalin* által publikált pozsonyi jegyzőkönyv¹ hitelesnek tekintett szövege is. A közeljövőben megjelentetni, itt pedig bemutatni kívánt forrás nem teljesen ismeretlen a szakmai közönség előtt, részben ismerteti és részleteket közölt már belőle *Hungler József* „A török kori Veszprém”² című munkájában, a *Veress D. Csaba* által szerkesztett „Nemesvámos története” című kötet,³ valamint *Márkusné Vörös Hajnalka* kollégám is publikált két tanulmányt⁴ a jegyzőkönyvhöz kapcsolódóan. *S. Varga Katalin* „A vitetnek ítélőszékre” című alapvető munkájában⁵ pedig felhívta a figyelmet egy az Országos Levéltárban található tartalmi kivonatra,⁶ amely szintén az említett 23. számú veszprémi jegyzőkönyvvel rokonítható, és amelyet a most folyó vizsgálatba is bevontunk. A tervezett forráskötet lehetőséget kíván teremteni arra, hogy összevethetővé váljanak a pozsonyi eljárásban olvasható tanúvallomások az eredetileg felvettekkel, abban bízva, hogy ez a munka segít majd árnyalni a gályarabperrel kapcsolatos képet, és megfelel annak a mostani szakirodalmat jellemző törekvésnek is, amely minél több egykorú forrás bevonásával igyekszik feltárni a per történeti hátterét.

Érdeemes néhány mondatban magyarázatát adni annak, hogyan került a Veszprém Megyei Levéltárba a kérdéses dokumentum. A veszprémi káptalan hiteleshelyi működésének újkori tevékenységét jól összefoglalja *Jakab Réka* kolléganőm 2008-ban megjelent tanulmánya,⁷ most ennek a tárgyunkat is érintő főbb csomópontjait emelem ki. A veszprémi káptalan hiteleshelyi tevékenysége a 13. századig visszamenőleg dokumentálható, így az országban az elsők egyikének tekinthető és a 19. század harmadik negyedéig, azaz a közjegyzői intézmény felállításáig működött is ebbéli funkciójában. Kivétel ez alól a 1550-es évek eleje és a 1635 közötti időszak, amikor Veszprémben nem folyt hiteleshelyi tevékenység, a káptalani levéltárat a török dúlás elől Sopronba menekítették. A veszprémi káptalani levéltárban őrzött iratok két nagy csoportot alkotnak: a káptalan magánlevéltára, amelynek anyagát a káptalan birtokaival és egyéb jogaival kapcsolatos iratok képezik, illetve a hiteleshelyi levéltár, ahol az úgynevezett országos jelentőségű iratokat találjuk. Míg a káptalan magánlevéltára a mai napig a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltárban található, az 1950. évi 29. tvr. alapján a veszprémi káptalan hiteleshelyi, vagy más nevén országos levéltára 1969-ben a területileg illetékes közlevéltárba, azaz a Veszprém Megyei Levéltárba került. 2008-ban egy szerencsés iratbe-

¹ S. VARGA, 2002.

² HUNGLER, 1968.

³ VERESS, 1994.

⁴ MÁRKUSNÉ, 2004., 2005.

⁵ S. VARGA, 2002.

⁶ JEGYZŐKÖNYV KIVONAT.

⁷ JAKAB, 2008.

szerzésnek köszönhetően az addig hiányos jegyzőkönyvi sorozat kiegészült, így 1635-től kezdve teljes sorozattal rendelkezünk. Ennek második kötetében található a tanulmányom tárgyát képező tanúvallatási jegyzőkönyv.

Léte a hiteleshelyek azon sajátos jogszolgáltatási funkciójából fakad, amelyek során a felek kérésére vagy hatósági felkérésre a hiteleshelyet üzemeltető egyházi testületek (káptalanok és szerzetesi konventek) különböző jogügyleteket írásba foglalták és közhitelű okleveleket állítottak ki. Ezeket az okleveleket hiteles perbeli bizonyiságként fogadták el.

A vizsgált 23. sorszámú jegyzőkönyv tanúsága szerint, a pozsonyi perben felhasznált tanúvallomásokat *Kardos Gergely* kanonok *Attyai Benedek* királyi emberrel egyetemben vette fel, 1674 február 24-e és március 11-e között, több helyszínen. A március 5-én megindult pozsonyi perben csak április 3-án került elő ez a jegyzőkönyv, ahol 29 tanú vallomását emelték be az eljárásba. Ez az eredetileg felvett 193 vallomásnak alig 15%-a, joggal gondolhatjuk tehát, hogy a forrás teljes terjedelmű közlése tudományos érdeklődésre is számot tarthat. Az új átírás részben módosítja a fentebb említett, a veszprémi jegyzőkönyvvel foglalkozó szakirodalom megállapításait is. A szöveg szoros olvasása nyilvánvalóvá tette, hogy a jegyzőkönyvben jócskán találhatók olykor értelemzavaró javítások, mind a szöveg, mind a tanúk sorszámozása terén. Így lehetséges, hogy az eddig elfogadottnál valamivel több tanú vallomásáról számolhatunk be, illetve a tanúvallatások helyszínei tekintetében is merültek fel kétségek. A kézirat alapján kijelenthető, hogy 1674 február 24-én Veszprémben folytak a kihallgatások, március 5-én Nagyvázsonyban folytatódtak, 6-án pedig Tihanyban. Az biztos, hogy március 11-én még Veszprémben hallgatnak meg néhány tanút, nem ilyen egyszerű a helyzet azonban a március 8-ai nap helyszínét illetően.

A javításként beszúrt, nehezen olvasható szöveget az eddigi szakirodalomban következetesen *Vámos*-ként oldották fel, a mostani munkálatok során készített átírás alapján azonban egyértelműen Veszprémbe helyezendő a kihallgatás helyszíne.⁸ Az olvasáson kívül ezt a tényt alátámaszthatja az aznap sorra került tanúk nevének összevetése egyéb veszprémi forrásokkal, ezt a munkát azonban még nem végeztük el.

A tanúk nevének említése kapcsán felhívom a figyelmet a veszprémi kihallgatási jegyzőkönyvben található hatalmas névanyagra. A helytörténeti-, családtörténeti-, megyetörténeti és különböző prozopográfiai kutatások – reményeink szerint – sokat foghatnak profitálni a szöveg közzétételéről. A pozsonyi jegyzőkönyvből a vallomástevőkről megtudható adatok köre ugyanis jóval szűkebb, mint a most vizsgált szövegben található. A veszprémi dokumentum a 193 tanú közül 113 esetben megadja a vallomástevő foglalkozását, 147 esetben életkorát, 82 esetben vallását is. (Megállapítható, hogy túlnyomórészt a kálvinista vallomástevők felekezeti hozzátartozását tüntették fel, összesen 62 esetben; evangélikus és katolikus tanúknál tíz–tíz esetben közölték ezt az adatot.) A kivételesen gazdag adattartalom lehetőséget ad arra, hogy újabb mozzanatokkal egészítsük ki Veszprém és környékének 17. századi történetét, példaként a *Szemcsei Ferencre* vonatkozó információk közül emelnék ki néhányat. *Csonkás Mihály*

⁸ Ezúton köszönöm Jakab Réka átírással kapcsolatos észrevételeit és javításait.

„Adatok egy vitézi énekünk hősének életéből” című tanulmányában⁹ már jól összefoglalta a vázsonykői vicekapitány meghurcoltatásának történetét, azzal összefüggésben, hogy a pozsonyi per kapcsán új protestáns prédikátort hoztak a vázsonykői várba. Az események háttérének feltérképezéséhez jó adatokkal szolgálhatnak többek között az alábbi vallomások is. *Nemes Zsigmond* vallomása szerint a vázsonyi várban támogatásra letek az üldözött prédikátorok „Vázsonyban öt avagy hat kiűzetett prédikátor a kőszegi prédikátorral, Lendvai György deákkal voltak, ahonnét vicekapitány Szemcsei Ferenc akaratából ugyanazon ott való mestert is elvivén magukkal, Csonka Gyurkó és Antal Vincze kísérték el, Lukácsi Péter lovat adott volna alája”.¹⁰ Szakálos István pedig arról vallott, hogy Szemcsei még akadályozta is volna a prédikátorok Pozsonyba citálását: „midőn ezen fátens az prédikátor citatiójára veszprémi lectort, Kardos Gergelyt beeresztette volna az kapun, Szemcsei Ferencz vicekapitány mondotta az fátensnek: miért eresztetted be beste lélek kurafi, mert ha kezemre adtad volna, be nem jött volna prédikátort citálni”.¹¹

A vallomást tevő vagy azokban említett konkrét személyekre a későbbiekben még visszatérek néhány gondolat erejéig, előbb azonban megemlítem, hogy a tanúkról jegyzőkönyvbe felvett adatok általánosabb megállapítások megfogalmazására is lehetőséget adnak.

A fátensek nagy részénél feltüntetett, életkorra vonatkozó adatok alapján vallomást tevők átlagéletkora 38 év körüli, legfiatalabbjuk 14 éves, a legidősebb 80. A további kinyerhető adatok alapján viszonylag jól körvonalazható, időnként egymással átfedésben lévő csoportokba sorolhatjuk a vallomást tevőket. Legnagyobb ilyen csoportot a katonáskodással foglalkozók köréből alkothatjuk, összesen 76, többféle fegyvernemet képviselő fővel: zsoldosok, gyalogosok, lovas katonák, tüzérek, zászlóvivők. Köztük található *Kéthelyi János* tihanyi kapitány, nemes *Kun János* veszprémi alhadnagy, *Laskai András* veszprémi vicekapitány, Szakálos István vázsonykői várnagy és a fent már említett Szemcsei Ferenc is. Jelentős a nemesi címmel rendelkezők száma, ők 43-an vannak, de találunk két bérlőt és 13 szabadost is. *Kajári István* Batthyány udvari familiárisaként tesz tanúvallomást. Egyházi személyek közül név szerint említik *Miskolci Bernárd* szent benedek rendi főtisztelendő atyát és főtisztelendő *Szakonyi Jánost*, a fehérvári, hantai és a veszprémi káptalan nagyprépostját, ezen kívül vallomást tesznek még *Szombati István* veszprémi és *Margitai János* tihanyi kálvinista iskolamesterek is. Csak lazán kapcsolható ehhez a csoporthoz, vallomásának elevensége miatt azonban mégis érdemes megemlíteni *Kosár Annát*, akit a jezsuita atyák szolgájaként említ a jegyzőkönyv. Itt említem meg, hogy jó érzékkel már S. Varga Katalin is megjegyezte, hogy gyakran szerepelnek női tanúk a peranyagban. A veszprémi jegyzőkönyv kapcsán különböző forrásokból mintegy 16 nevet gyűjtött össze, a Veszprém Megyei Levéltárban őrzött jegyzőkönyv szövegének vizsgálata alapján kijelenthetjük, hogy a női tanúk száma valamivel 50 felett van. Pontos számot az előforduló névazonosságok miatt nem tudunk egyelőre mondani (*Széli Anna* neve például kétszer is szerepel, más-más

⁹ CSONKÁS, 1956.

¹⁰ JEGYZŐKÖNYV. A 123. tanú, Nagy Zsigmond válasza a 6. kérdőpontra.

¹¹ JEGYZŐKÖNYV. A 132. tanú, Szakálos István válasza az 5. kérdőpontra.

életkorral). A női tanúk esetében a fentebb említetteken kívül legtöbbször családi állapotról vonatkozó információt is találunk, jellemző, hogy megemlítik férjük nevét vagy özvegyi mivoltukat. Nem mindig, de az esetek többségében a férjüket is a tanúvallók sorában találhatjuk.

A feldolgozás alatt álló szöveg névanyaga nagyobb a tanúvallomást tevők körénél, hiszen a fátensek az általuk előadottak során megneveznek olyan személyeket is, akik nem tanúk az eljárásban. A Veszprém Megyei Levéltárban őrzött jegyzőkönyv szövegében összesen 342 személy neve lelhető fel, ehhez járul még néhány, névvel meg nem jelölt, de a többiekhez jól elkülöníthető személy. Ilyen például a „debreceni sánta ember”, aki *Martonfai István* vallomása szerint: „fogva vagyon, nem csak az könyvárulásban járt, mivel kevés könyv volt nála.”¹² A kutatás jelen állapotában *Czeglédi Istvánt* sejtjük a név mögött, de a sejtés bizonyítása vagy elvetése talán már egy másik kutató feladata lesz a forrásszöveg megjelenése után.

Nem elhanyagolható ugyanakkor az az adattartalom sem, ami országos ismertségű személyek esetében segítheti vagy éppen zavarhatja meg egy-egy mozzanattal a kutatót. Példaként említem, hogy a szövegben *Szenczi Fekete István* életére vonatkozó információkat is találhatunk, akiről a tanúk vallomásaikban megemlítik, hogy Nagyvázszyban járt, ételt-italt, lovat kapott és Ostffyasszonyfára távozott. Ez utóbbi adalék azért lehet érdekes, mert a vonatkozó szakirodalom¹³ eddig nem tudott Szenczi Fekete István ilyen korai látogatásáról Ostffyasszonyfán.

Hasonlóképpen érdekes lehet a téma kutatói számára az a néhány meglepő információ, amely *Sárkány Jánosra* vonatkozóan olvasható. *Nemes Erneszt Pál* Győről származó információja szerint ugyanis a Sárkány Jánost is levágták a rebellesek.¹⁴ *Tevelly Arató György* véleménye szerint a tanú vallomása egészen biztosan hibás, hiszen Sárkány János csak 1680-ban halt meg, ugyanakkor a 1670–1673 között valóban Győrben raboskodott, és elképzelhető, hogy 1674 körül megütöközött a bujdosókkal, valószínűleg valahol Szatmár vármegye környékén.¹⁵

A pozsonyi jegyzőkönyv közlésekor S. Varga Katalin joggal veti fel az első veszprémi tanú vallomásával kapcsolatban, hogy *Losonczi István* említésekor elírásról lehet szó, és valójában *Losonczi Farkas János* veszprémi prédikátor ellen vall *Gorub Péter*.¹⁶ Losonczi Farkas Jánosról rendelkezünk más veszprémi forrásból származó adatokkal, míg Losonczi Istvánról nem. A veszprémi jegyzőkönyvet kézbe véve azonban nyilvánvalóvá válik, hogy nem egyszerű elírásról van szó: a több mint ötvenszer említett prédikátor mindenhol Istvánként jelenik meg, ahol a keresztnévét is feltüntetik. A jelenség magyarázatát nehezíti, hogy a tanúk által elszórtan megemlített életrajzi események is (pl., hogy Nagyszombatból jött) Losonczi Farkas Jánosra utalnak, úgyhogy a kérdés majdnem minden kutatójának egyéb okokat kell keresnie a háttérben. Az általam eddig végzett vizsgálódások csak annyi eredményt hoztak, hogy az előzőekben már említett,

¹² JEGYZŐKÖNYV. A 17. tanú, Martonfai István válasza az 5. kérdőpontra.

¹³ Vö. PAYR, 1918.

¹⁴ JEGYZŐKÖNYV. A 4. tanú, Erneszt Pál válasza az 5. kérdőpontra.

¹⁵ Ezúton köszönöm Tevelly Arató György Sárkány János kapcsán írt információgazdag leveleit.

¹⁶ S. VARGA, 2002. 161. 66. és 67. jegyzet.

Országos Levéltárban található tartalmi kivonat egy helyütt mégiscsak Losonczy Jánost említi, ellentétben a veszprémi jegyzőkönyvvel. Itt jegyzem meg, hogy a kutatásba bevont dokumentum szövegét tekintve sokkal szorosabban kapcsolódik a veszprémi jegyzőkönyvhöz, mint a pozsonyi szöveg, feltételezhetnénk, hogy a kettő közötti láncszemről van szó. A pozsonyi jegyzőkönyv azonban említ nyolc olyan tanút is, akik ebben a tartalmi kivonatban nem szerepelnek, így az előbbi feltételezés egyértelműen nem bizonyítható.

A veszprémi jegyzőkönyv szövegének szoros vizsgálata mikrotörténelmi kutatások alapjául is szolgálhat. Példaként említtem a pozsonyi perben vádként felmerülő egyik tételt, amely szerint a vádlottak „a végvári erősségek falán titokban rést ütnek”, a peranyag végén konkretizálva is: „az egész kereszténység nyilvánvaló veszedelmére a veszprémi erősség bástyájának falát is áttörte.”¹⁷ Amennyiben csak a pozsonyi jegyzőkönyv szövegére támaszkodunk, az ominózus esetről *Lubajgerter Keresztély* tanúvallomásából tudhatunk, amelyet *Félek János* és *Heflinger Márton* is megerősít. Pozsonyban még az derül ki, hogy Lubajgerter a pattantyúsok parancsnokaként intézkedik a lyuk elzárásáról. Némileg részletezi ezt a történetet a veszprémi jegyzőkönyv: a tanúvallomásokból kiderül, hogy a lyukat elsőként Heflinger Márton vette észre, Lubajgerter Keresztély az elzárásról úgy intézkedett, hogy a lyuk falazzák be, a munkát pedig Félek János, aki egyébként kőműves volt, végezte el. Az országos per esetében nyilvánvalóan elhanyagolható mozzanatok a helytörténetírás vagy genealógiai kutatások számára is értékesek lehetnek, hasonlókból jócskán találhatunk a káptalan jegyzőkönyvében.

A készülő forráskiadás bemutatása során mindenképpen ki kell térnem még a kihallgatás alapjául szolgáló kérdőpontokra. S. Varga Katalin doktori disszertációjában a pozsonyi jegyzőkönyv kapcsán jelzi ezek hiányát. „A perben felhasznált tanúvallatások kérdőpontjait e jegyzőkönyvből nem ismerhetjük meg. Azt sem tudjuk, valaha előkerülnek-e kifejezetten az 1674-es perre vonatkozó, *lecta et correcta* hitelesítő megjegyzéssel és a vármegye hivatalnokai által hitelesített tanúvallatások.”¹⁸ A gályarabperrel kapcsolatos szakirodalmat áttekintve valóban feltűnő, hogy szinte sehhol nem jelennek meg a konkrét kérdőpontok, mindenütt csak összefoglalóan, érintőlegesen írják körül őket. Egyetlen kivételként *Thury Etele* „Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez” című kötetét említhetem, ahol a 28. tételként közli a Pápan 1674 április 27-én felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyvet.¹⁹ Ez a kihallgatás ismert a szakirodalomban: Péter Katalin közlése szerint²⁰ hamisítás gyanúja miatt a csornai káptalan előtt tett tanúvallomásokot vették fel újra, az eredeti kérdőpontok alapján. A latin nyelven publikált jegyzőkönyv tartalmazza a megismételt deutronumokat is, amelyek megegyeznek a veszprémi jegyzőkönyvben található kérdőpontokkal, így joggal feltételezhető, hogy ezek a kérdőpontok voltak az alapjai az összes lefolytatott tanúkihallgatásnak.

¹⁷ Vö. S. VARGA, 2002. 51. és 209.

¹⁸ S. VARGA, 2004. 31.

¹⁹ THURY, 1912. 58–67.

²⁰ PÉTER, 1984. 31.

A közeljövőben megjelentetni kívánt forráskiadványunkban ezen kérdőpontok magyar nyelvű fordítását is közölni fogjuk, addig talán érdemes röviden, de az eddigi összefoglalóknál talán kicsit pontosabban összefoglalni a kérdőpontok tartalmát, helyenként az adott válaszok jellemzőit is megvizsgálva.²¹ Az első kérdés a prédikátorok *Vitnyédi István*nal való kapcsolatára kérdezett rá. Fontos kérdőpont, hiszen az egész pozsonyi pernek az egyik sarkalatos pontja ez. A Vitnyédivel felmutatott kapcsolat biztosítja a pozsonyi törvényszék számára azt a lehetőséget, hogy a protestáns prédikátorokat a lázadásra való szövetkezés vádjá alá vethessék. Sokat sejtető adat, hogy a veszprémi 193 tanúból 185 egyáltalán semmit nem szólt hozzá ehhez a kérdéshez, érdemi választ csak Gorub Péter és Szakonyi János adott. Előbbi részletesebb vallomása gyakorlatilag szó szerint került be a pozsonyi eljárás jegyzőkönyvébe.

A jegyzőkönyvben felvett második kérdés a prédikátorok és a közösség szoros kapcsolatát firtatta, talán nem is annyira finoman sugallva, hogy a protestáns prédikátorok befolyásukkal bármire rá tudták venni az őket követő közösséget. Ennek tisztázására vélhetően a következő kérdés előkészítéseként volt szükség, amely a protestáns prédikátoroknak a katolikus-ellenes hangulat megteremtésében betöltött szerepére kérdezett rá, egészen pontosan arra, hogy a prédikátorok nyilvánosan gyalázták-e a katolikusokat és hogy összeesküvést szítottak-e ellenük.

A jegyzőkönyv egészét tekintve jellemző, hogy egy-egy kérdésre egymáshoz nagyon hasonló válaszok születnek, de ez a kérdés igen „népszerű” a vallomástevők körében. Sokan, sokféleképpen válaszolnak rá, talán érdemes közülük bővebben idézni.

Gombkötő Nikodémus, katolikus lovas katona arról beszélt, hogy a protestánsok hogyan gúnyolták a katolikusokat. „Midőn a Szürke Barátok a vázsonyi kapun bejöttek volna, közönségesen hallotta mondanyi, ihol jönnek az bivalyok.”²² Hasonlóképpen szólt Kosár Anna, a jezsuita atyák szolgálója: „Hallotta Palánki nevű enyingi prédikátortúl, nem kár volna az pápistákat és mind papját, jezsuitáját kicsapni, mint az kutyákat, mert az föld alá ásták az kenyeret.”²³

Előfordulnak olyan esetek, amikor a jegyzőkönyv nem tünteti fel a tanúvallomást tevő felekezeti hozzátartozását, a vallomás tartalmából azonban mégis következtetni lehet rá. Így van ez nemes *Magyarosi György* esetében is, aki a harmadik kérdőpontra a következőket válaszolta. „Magának is mondták kálvinisták ezen fátensnek, hogy eb hitűek az pápisták, és hogy az kálvinisták, prédikátornak megszidalmazásáért ezen fátens agyonverték volna, hogy hite mellett szólott, hogyha a jezsuitákhoz rezidenciájához nem szaladott volna.”²⁴

Fehérbídi Zsuzsát is katolicizmusa miatt érte inzultus a vallomás szerint „Hogy ezen fátens megtérvén [...], mondotta Soldes Márton hamis hitű kurvának az fátens.”²⁵ A vallomásokban toposzként visszatérő mozzanat a protestánsok részéről

²¹ A latin nyelvű szövegrészek fordítását köszönöm Hermann Istvánnak és Fazekas Sándornak.

²² JEGYZŐKÖNYV. A 134. tanú, Gombkötő Nikodémus válasza a 3. kérdőpontra.

²³ JEGYZŐKÖNYV. A 177. tanú, Kosár Anna válasza a 3. kérdőpontra.

²⁴ JEGYZŐKÖNYV. A 90. tanú, Magyarosi György válasza a 3. kérdőpontra.

²⁵ JEGYZŐKÖNYV. A 102. tanú, Fehérbídi Zsuzsanna válasza a 3. kérdőpontra.

érkező fenyegetés felemlégetése katolikus részről, jellemzően arra való utalás formájában, hogy ha majd kijön az erdélyi fejedelem, „pap futást, pap herélést látunk”. *Matosanszky Anna* vallomásában azonban nem csak az általában hangoztatottak, hanem konkrét személyhez köthető fenyegetés is kiolvasható. „Hallotta Csonka Ferencről, hogy midőn Bátorkeszi veszprimi prédikátor Ötvés Péter gyermeke fölött prédikált volna, ti bálványimádó pápisták, igen elkezdtétek a mi kergetésünket, de rövid nap alatt megbánjátok.”²⁶ A vallomásban említett *Bátorkeszi István* egyébként Veszprém ismert református prédikátora, a per folyományaként társaival együtt megjárta az itáliai gályarabságot is.²⁷

Visszatérve a jegyzőkönyv szövegéhez: a vallomástevők szerint a protestánsok nem csak a katolikus híveket, de még szentjeiket sem kímélték sem szavaikban, sem tetteikben. Ilyenről számol be *Gombkötő János* is a kérdésre adott válaszában. „Hallotta Tarnóczai Gombkötő Györgynek szájából ő maga házában lévén. Gombkötő András, az ki annak előtte Rómában is volt, az hol adtanak azon Gombkötő Andrásnak egy olvasót, az kin egy kereszt volt, mutatván Gombkötő András régi fáradságának gyümölcsét, megragadván keziben az olvasót, említett Gombkötő György kétfelé szakasztotta azon olvasót. És említett Gombkötő András azon keresztet megcsókolván mondotta Sancta Maria lauretana: s erre azt mondotta Gombkötő György vagy szarta Mária vagy marta, de én azzal bizon nem gondolok, szarom reá.”²⁸

Mint a fenti példa is mutatja, a fátensek a vallomások során sokszor erős, időnként blaszfémikus kifejezéseket is a protestánsok szájába adnak, ezek egy részének közlése még ma is csak tudományos munka részeként fogadható el. Ilyen minőségükben azonban forrásértékűek lehetnek nyelvtörténeti kutatások számára is, hiszen a vallomásokban rögzített szófordulatok a beszélt nyelv 17. század végi állapotáról tájékoztatnak. Minthogy e kérdés körüljárására itt nincs lehetőség, eltekintek további példák közlésétől, a közeljövőben megjelenő forráskötet azonban minden vallomást tartalmazni fog.

Tovább haladva a kérdőpontok sorában, a negyedik a protestánsoknak a törvény általi tiltás ellenére tartott titkos összejövetelei után érdeklődött, arra is utalva, hogy ezeknek célja a katolikusok elleni fizikai atrocitások megtervezése és megszervezése volt. Elsőként *Salamonvári János* válaszát idézem, amit a perrel foglalkozó kutatókon kívül a prozopográfusok és helytörténetírók is értékesnek találhatnak majd. „Tudja és látta is, hogy gyakorta való gyülekezése volt a kálvinistaságnak itt Veszprémben, amelynek oka Csizmadia Ferenc, Csajági Máté, Vince Gergely, Vaszari András és Bogor István vajdák. Roboz Benedek, László Péter őfölsége hadnagyi, és a többi kálvinista főrend. Hogy mit végeznek nem tudja, mivel maguknál titkon tartják.”²⁹

²⁶ JEGYZŐKÖNYV. A 115. tanú, Matosanszky Anna válasza a 3. kérdőpontra.

²⁷ Életéről bővebben lásd HODOSSY, 2004.

²⁸ JEGYZŐKÖNYV. A 63. tanú, Gombkötő János válasza a 3. kérdőpontra.

²⁹ JEGYZŐKÖNYV. A 2. tanú, Salamonvári János válasza a 4. kérdőpontra.

Ennél a kérdésnél visszatérő eleme a vallomásoknak a „gyülekezésüket tudja és látta, de mit végeztek nem tudja” fordulat. Talán ennek ismétlődő volta is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Pozsonyban a védelem megpróbálta a tiltott gyülekezés vádját erre hivatkozva elhárítani, utalva arra, hogy a résztvevők esetleg csak egyházi kérdéseket tárgyaltak ezeken a találkozásokon.³⁰

Veszprém megye történetét tekintve fontos adalékok hámozhatók ki a kérdésre adott válaszokból, ugyanis több tanú vallotta, hogy a templomban vagy a környező házakban felfegyverkezve várták a veszprémi püspököt látogatásakor. Természetesen meg kell majd alaposan vizsgálni, hogy ezek a vallomások pontosan milyen eseményhez kapcsolódnak, de az már e nélkül is megfigyelhető, hogy az egymást követő fátensek egyre nagyobb és fenyegetőbb tömegről számolnak be. Az elején Vaszary János még tizenöt fegyvertelen emberről számolt be,³¹ később már háromszáz fegyveresről beszéltek a tanúk, például *Petrocsics János* pattantyús. „Tudja, midőn veszprémi püspök uram őnagsága bejött volt, az kálvinista templomban és oskolában háromszáz puskás volt.”³² Érdekes megfigyeléseket tehet majd a férfi- és női tanúk nyelvhasználatának közötti különbségeket vizsgáló kutató a forráskötet megjelenése után. Ennek a lehetőségnek az illusztrálására ugyanezt az eseményt egy női vallomástevő megfogalmazásában is idézem: „hozzátéve, hogy midőn püspök úr őnagsága itt volt, az kálvinista szentegyházban, és az körül való házakban botokkal és fegyverekkel voltanak háromszázon. Hallotta azt is ezen fatens, nosza, verjük agyon az ördögadta papot, mert minket jött rablani. Azminthogy mikor Csizmadia Ferenc háza felé mentenek volna, az seregből mondták, menjünk az ördögadta papokra, verjük mind agyon, az több pápistákkal könnyebben bírunk, még az gyermeket is kardra hányunk.”³³

Az ötödik kérdőpont arra kérdez rá, hogy van-e a vallomástevőnek tudomása a prédikátorok és a lázadók kapcsolatáról, szövetségéről, valamint arról, hogy a prédikátorok a rebelleket támogatják, a gyülekezetet pedig lázadásra buzdítják. Megfigyelhető, hogy a kérdőpontra adott válaszokban a vallomástevők jelentős része arról nyilatkozik, hogy a proscibált prédikátorokat hogyan támogatja a közösség – pedig a kérdés elvileg nem rájuk vonatkozott, ítélet csak április végén születik a perben. A következő kérdőpont egyértelműen a „lázado és felkelő lelkészek” rejtkehelyére és pártfogóira kérdez rá. A perrel foglalkozó szakirodalom a pozsonyi pert egy perfolyam csúcspontjaként szemléli, azaz számon tart olyan eljárásokat, amelyek a protestánsokat prédikátorokat és tanítókat elítélő 1674-es per előzményének tekinthetők.³⁴ Ennek figyelembevétele magyarázatot adhat a fent említett problémára. A veszprémi jegyzőkönyv szövegét vizsgálva mindezek ellenére megállapítható, és az itt idézendő válaszokból is kiderülhet, hogy az említett prédikátorok közül néhányan egyáltalán nem rejtőzködtek, és gyakran támogatóik sem érezték úgy, hogy titkolniuk kellene szimpátiájukat. *Mészáros Mátyás* például „tudja, hogy az profugus prédikátorok voltak itten, az körmendi prédikátor is Takács Pálnál, karácsony ünnepiben kétszer prédikáltot, és midőn kapi-

³⁰ Vö. S. VARGA, 2002. 179.

³¹ JEGYZŐKÖNYV. A 13. tanú, Vaszary András válasza a 4. kérdőpontra.

³² JEGYZŐKÖNYV. Az 54. tanú, Petrocsics János válasza a 4. kérdőpontra.

³³ JEGYZŐKÖNYV. A 115. tanú, Matosanszky Anna válasza a 4. kérdőpontra.

³⁴ Vö. PÉTER, 1984. 34–36.

tány úr cselédje ezen fatenshez húsért jött volna, kérte ez fatens, hogy kinek veszi, azt mondták, hogy szegény futott prédikátorok vannak itt, és azoknak főzeti az uram.”³⁵ Nemes *Horváth Ferenc*nek, a veszprémi őrség vajdájának vallomásából pedig mintha még némi büszkeség is kiolvasható lenne: „emléttet veszprémi prédikátornak magunk vagyunk táplálói és pártfogói, itt való kálvinisták.”³⁶

A hetedik kérdés sugalmazott célja szerint a törökökhöz való közeledés, illetve az erre való buzdítás vádját igyekeznek a protestáns prédikátorokra bizonyítani. Bár ennek alátámasztására is fel lehet használni, a fátensek által idézett mondatok inkább arra utalnak, hogy a vallásgyakorlatukban egyre inkább korlátozott protestánsok milyen megoldási lehetőségeket láttak vallásuk megtartására. Két jellemző példát idézek. *Mattheides Pál* „hallotta a közösségben, hogy inkább fizettek a töröknek, hogysem az hűtüket megváltoztassák”,³⁷ *Karácsony Péter* pedig a következőket hallotta a kálvinistáktól: „hogysémitünkben megháborgassanak, inkább az török pártra megyünk, mert az hitünkben nem bánt.”³⁸

A maradék négy kérdőpontra Veszprémben és környékén már jóval kevesebb válasz érkezett, mint az eddig áttekintettek. A nyolcadik és kilencedik kérdés is azt írta, hogy ki bújtatja és védelmezi a jogszerűen elítélt lázadókat, a tizedik pontban pedig az iránt érdeklődnek, hogy vajon küldtek-e követséget, igényeltek-e segítséget a törököktől, az erdélyiektől vagy egyéb nem katolikus fejedelmektől a prédikátorok vagy bizonyos városok polgárai. Az utolsó pont pedig lehetőséget ad a vallomásteveőnek arra, hogy amennyiben bármilyen további információja van a szövetkezéssel, lázadással, vagy a prédikátorok egyéb ármánykodásaival kapcsolatban, azt elmondhassa. Az itt felsorolt kérdőpontokra adott válaszokból jellemző részleteket idéznek a pozsonyi jegyzőkönyvben, nyelvi megformáltságuk miatt az utolsó kérdésre adott válaszok közül újabb kettőt mégis érdemesnek tartok jelen cikkben közzé tenni. *Erneszt Pál* a gyarmati prédikátorról nyilatkozott. „Hallotta Gyarmati prédikátortól, úgymond csudálkozón, hogy az pápista papok oly irigyek, mint az kanász, ki az dög mellett fekszik, maga sem rághatja, másnak sem engedi; ők sem szolgálhatnak, minékünk sem engednek szolgálni. Ha csak nem viszik, ő bizony Pozsonyba nem mégyen.”³⁹ *Pelikán Ignác* pedig a kádártai prédikátor túlélési stratégiáját idézi. „Azon vannak az pápisták, hogy rajtunk ki adjanak, magok pedig szentegyházában bálványozván képeket imádjának, és ha szintén kiűznek bennünket, úgy ment véttem már egy jó paripát, katona leszek. Nekem is két szemem van, egyik török császáron, másik német császáron, aki gyűzedelmesebb léssen, azzal tartok.”⁴⁰

A fentiekben egy még folyamatban lévő munkáról számoltam be, amelynek súlyait a kutatás jelenlegi állása diktálta. A majdan megjelenő forráskötet kísérőtanulmánya nyilván tartalmazni fogja az itt kiemelt mozzanatokat is, de elegendő teret fog

³⁵ JEGYZŐKÖNYV. A 130. tanú, Mészáros Mátyás válasza a 6. kérdőpontra.

³⁶ JEGYZŐKÖNYV. A 7. tanú, Horváth Ferenc válasza a 6. kérdőpontra.

³⁷ JEGYZŐKÖNYV. A 67. tanú, Mattheides Pál válasza a 7. kérdőpontra.

³⁸ JEGYZŐKÖNYV. A 192. tanú, Karácsony Péter válasza a 7. kérdőpontra.

³⁹ JEGYZŐKÖNYV. A 4. tanú, Erneszt Pál válasza a 11. kérdőpontra.

⁴⁰ JEGYZŐKÖNYV. Az 56. tanú, Pelikán Ignác válasza a 11. kérdőpontra.

biztosítani nagyobb ívű kitekintésekre is. A forráskötet megjelentetésének azonban nem az a célja, hogy egy lezárt kutatást mutasson be, hanem közkinccsé kíván tenni egy olyan dokumentumot, amely számtalan lehetőséget biztosít a gályarabperrel kapcsolatos kutatás továbbvitelére. Célunk, hogy több tudományterület forgathassa haszonnal a szöveget, ugyanakkor az is célunk, hogy könnyen használható, akár iskolai oktatásban is felhasználható kötetet adjunk az érdeklődők kezébe. Éppen ezért kettős szöveggel tervezzük megjelentetni a kiadványt, a nyelvészek érdeklődésére is számító betűhú átirat mellett párhuzamosan közöljük a szöveg modern átiratát is.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

JEGYZŐKÖNYV	MNL VeML XII.1.i.aa Prothocolla Authentica 1674. No. 23.
JEGYZŐKÖNYV KIVONAT	MNL OL Thököly-levéltár G 10/124a-129.

Szakirodalom

CSONKÁS 1956	CSONKÁS MIHÁLY: Adatok egy vitézi énekünk hőségének életéből. <i>Irodalomtörténeti Közlemények</i> , 60. évf. 1956. 1. sz. 58–61. Internetes elérhetősége: http://epa.oszk.hu/00000/00001/00198/pdf/ITK_EPA00001_1956_01_058-061.pdf (2017. november 24.)
HODOSSY 2004	HODOSSY LAJOS: <i>Bátorkeszi István, a veszprémi gályarab-prédikátor</i> . Pápa, 2004.
HUNGLER 1968	HUNGLER JÓZSEF: <i>A török kori Veszprém</i> . Veszprém, 1968.
JAKAB 2008	JAKAB RÉKA: A veszprémi káptalan újkori hiteleshelyi tevékenysége az első felvállási jegyzőkönyv alapján (1635–1653). <i>Levéltári Szemle</i> , 58. évf. 2008. 3. sz. 82–90. Internetes elérhetősége: https://library.hungaricana.hu/hu/view/LevelitariSzemle_58_2008/?pg=329&layout=s (2017. november 24.)
MÁRKUSNÉ 2004	MÁRKUSNÉ VÖRÖS HAJNALKA: Protestáns prédikátorok és tanítók életkörülményei és gazdasági viszonyai az 1670-es években Pápa és Veszprém környékén. (A magyarországi protestáns prédikátorok ellen 1674-ben indított per Veszprém megyei tanúkihallgatási jegyzőkönyveinek tanulmányai.) <i>Népi vallásosság a Kárpát-medencében</i> 6. Szerk. S. LACKOVITS EMÓKE, MÉSZÁROS VERONIKA. Veszprém, 2004. 69–83.

- MÁRKUSNÉ
2005 MÁRKUSNÉ VÖRÖS HAJNALKA: Az 1674. évi gályarabper vádjai a vespéremi káptalan irataiban. ARCHIVUM SALA, *Levéltári évkönyv II.* Szerk. GAUCSÍK ISTVÁN. Vágsellye, 2005. 72–81.
- PAYR
1918 PAYR SÁNDOR: *Szeneczi Fekete István, a bűnbaglott püspök. Egy viharos életpálya I. Lípót és Thököly korából.* Sopron, 1918. Internetes elérhetősége: https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangelikusPayrSandorMuvei_020_Szenzi_Fekete/?pg=0&layout=s (2017. november 24.)
- PÉTER
1984 PÉTER KATALIN: A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve III.* Szerk. BENDA KÁLMÁN ET AL. Bp., 1984. 31–39.
- S. VARGA
2002 *Vitetnek ítélőszékre... – Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve.* Szerk. S. VARGA KATALIN. Kalligram, Pozsony, 2002.
- S. VARGA
2004 S. VARGA KATALIN: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve – Textus és értelmezése.* Doktori értekezés a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában. 2004. Internetes elérhetősége: <http://www.uni-miskolc.hu/~bolphd/letolt/svargakatalin-ertekezes.pdf> (2017. november 24.)
- THURY
1912 THURY ETELE: *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez.* Különlenyomat a Történelmi Tár 1909–1912. évfolyamaiból. Bp., 1912.
- VERESS
1994 *Nemesvámos története.* Szerk. VERESS D. CSABA. Veszprém, 1994.